

МІЖНАРОДНЕ ДОГОВІРНЕ ПРАВО

УДК 341.223:321.244

БОРИСОВ Є. Є.,

аспірант

Міжнародного гуманітарного університету

ЕВОЛЮЦІЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ВІДСТУПУ ВІД МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню еволюції поглядів на проблему зобов'язання, виконання зобов'язань та відступу від такого виконання у працях вчених, філософів і юристів Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу. Висвітлено взаємний зв'язок та кореляцію відповідних наукових підходів і шкіл, наведено спільні підходи щодо зазначених питань.

Ключові слова: договір, зобов'язання, відступ від зобов'язання, міжнародне право, природне право, суверен.

Постановка проблеми. В умовах уніфікації та розвитку вітчизняного науко-правового простору важливим вбачається правовий аналіз питань, пов'язаних із відступом держави від власних зобов'язань у сфері прав людини та гуманітарних відносин. Така, що зростає, цікавість української юридичної школи до аспектів гуманітарного, військового права та стандартів прав людини поки не може вчасно забезпечити практичні потреби держави та суспільства, тому нагальною є потреба у відповідних наукових роботах. Констатуючи необхідність удосконалення законодавства у сфері захисту прав людини з урахуванням практичних питань, які постали в особливий період під час зовнішньої агресії та проведення антитерористичної операції, варто особливу увагу приділити саме аспектам відступу держави від зазначених міжнародних зобов'язань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлена автором проблематика, як не парадоксально, досі є малодослідженою як у сучасній

доктрині міжнародного права, так і в роботах, присвячених теорії права та історії політико-правових вчень. Можна тільки вказати на окремі праці сучасних авторів, які стосуються практичних аспектів відступу держав від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини за окремими універсальними та регіональними угодами, у яких аналіз праць вчених минулих епох майже не проводився. Це публікації М.К. Абдуллаєва, К.Є. Грецової, М.Л. Ентіна, Л.І. Звягінцевої, Н.Ю. Іванової, Ю.М. Малеева, Н.С. Нікітенко, О.В. Осинської, Н.С. Сімонової, А.Є. Стрекалова, А.Р. Султанова, Е.В. Тітко, І.Д. Ягофарової.

Метою статті ми визначили загальний комплексний аналіз еволюції поглядів на проблему зобов'язання, виконання зобов'язань та відступу від такого виконання в міжнародно-правовому вимірі у працях вчених, філософів і юристів Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу. Для вирішення цієї мети необхідно визначити зміст розуміння у відповідних роботах категорій відповідних зобов'язань, ставлення до їхніх форми та змісту, визначення їх належності до природного, божого чи внутрішньодержавного права, характеристики можливості та умов, критеріїв справедливості та правомірності відступу від таких зобов'язань.

Виклад основного матеріалу дослідження. З найдавніших часів увага вчених, філософів і юристів приділялася питанням змісту зобов'язання, виконання та невиконання зобов'язань. Часто робилися спроби пов'язувати питання зобов'язань та справедливості. Ще Горацій оголошував довіру «сестрою справедливості»; Апулей ототожнював справедливість та «істину», визначаючи їх як «вірність»; Симонід розумів справедливість як повернення отриманого, як і правдивість у промовах. Посилаючись на ці позиції, Г. Гроцій визначав обіцянки, як такі, що виходять з природи «непорушної справедливості, загальної в своєму роді, богу і всім тим, хто має розум», цитуючи притчі Соломона: «Сину мій, якщо ти обіцяв що-небудь іншому, ти пов'язав свої руки на користь іншого; ти потрапив в мережі за слів своїх уст; ти пов'язаний висловом із вуст твоїх» [1, с. 330, 331].

Марк Т. Цицерон у трактаті «Про обов'язки» (*De officiis*) вказував, що «часто бувають обставини, коли те, що здається повністю гідним порядної людини, яку ми звемо чесним мужем, змінюється та стає власною протилежністю <...> щодо того, що стосується істини та вірності слову, іноді справедливо відмовитися та слово не тримати». У таких ситуаціях М.Т. Цицерон пропонував «посилатися на засади справедливості»: «по-перше, нікому не вчинювати шкоди; по-друге, слугувати загальній користі»; і хоча «у зв'язку з обставинами це змінюється, змінюється також і обов'язок, та не завжди він залишається тим самим», адже можливо «укласти таку угоду, що її виконання буде згубним або для того, кому було обіцяно, або для того, хто обіцяв» [2, с. 32, 44].

Пізніш, критикуючи позицію М.Т. Цицерона, Гуго Гроцій писав, що «Цицерон висловився занадто загально, кажучи, ніби не підлягають дотриманню обіцянки як непотрібні для тих, до кого вони звернені, так само як і

такі, які шкідливіші для тебе, ніж корисніші для того, кому дано обіцянку. Бо чи є корисною річ тому, кому вона обіцяна, – про це людина, яка надала обіцянку, не має судити, крім випадку божевілля зацікавленої сторони». Але Г. Гроцій погоджується з тезою М.Т. Цицерона про те, що «якщо ти обіцяєш кому-небудь виступити захисником у справі, а тим часом тяжко захворіє твій син, то невиконання обіцянки не буде порушенням обов'язку» [1, с. 412].

Луцій А. Сенека у трактаті «Про благодіяння» висловлювався із цієї проблематики так: «Ч обманюю довіру, я ризикую накликати докір у не-сумлінності, якщо, незважаючи на незмінність обставин у тому вигляді, як вони склалися в момент цієї обіцянки, я все-таки не виконаю обіцяне. Але саме незначна зміна обставин надає мені свободу відновити переговори спочатку й звільняє мене від відповідальності. <...> Я обіцяв відправитися з тобою в далеку дорогу, але шлях, як стало відомо, кишить розбійниками. Я був готовий з'явитися на розгляд справи, але хвороба сина або наближення пологів дружини мене затримали. Усе має залишатися в тому положенні, як було в момент, коли обіцянка надавалася, щоб настала відповідальність того, хто обіцяв [за невиконання обіцяного]» [3, с. 145]. Щодо відступу від норм права Л.А. Сенека у трактаті «Про спірні питання» також відзначав таке: «Ти заперечуєш, що закон не терпить вилучень, але хоча багато прямо не виключається, проте вилучення мається на увазі. Буква закону строга, тлумачення ж гнучко. Багато що, однак, настільки очевидно, що відсутня будь-яка потреба в особливій передбачливості» [1, с. 501].

М.Т. Цицерон додавав, що «наша доброта не має перевищувати наших можливостей, це та подібне слід брати до уваги під час виконання будь-якого обов'язку (до чого слід себе привчити та мати досвід), щоб ми могли бути добрими майстрами для розчислення обов'язків». Також цей мислитель казав, що, виконуючи обов'язки, «слід уникати становища, коли ми потрапимо в небезпеку невинувато, ніщо не може бути безглуздішим» та що кожен вчинок під час виконання зобов'язань «має бути вільним від необачливості та недбалості та ми не маємо вчиняти нічого, що не може бути виправданим» [1, с. 81].

Також істотна увага мислителів минулих часів приділялася питанню застосування (і, відповідно, незастосування) права та інших зобов'язань у надзвичайних обставинах і під час співвіднесення публічного та приватного інтересу. Г. Гроцій наводив норму «єврейського закону, за яким підлягає смерті той, хто надасть непокору тому, кого бог в надзвичайному порядку обере правителем народу» [1, с. 80], та цитує «Послання до римлян» апостола Павла, де в категорію покори включено «необхідність не противитися владі, і не тільки зі страху більшого зла, але зі свідомості обов'язку, і не тільки щодо людей, а й щодо бога». На думку Г. Гроція, апостол «мав на увазі загальну мету, яка переслідується таким порядком, а саме державний спокій, який обіймає і приватність»; при цьому наводиться позиція Іоанна Златоуста про те, що «якби не було в державах урядів, ми жили б в більшій

дикості, ніж дикі звірі, не тільки кусаючи, але і пожираючи один одного» [1, с. 160].

Старогрецький історик Фукідід цитував Перикла, за яким «навіть окремим людям корисніша така держава, яка є благополучною загалом, ніж країна, у якій процвітають приватні вигоди, але ціле терпить збитки. <...> Навпаки, якщо навіть хтось в облаштованій державі має невелику долю щастя, у цій все ж краще забезпечена його безпека; тому, якщо держава може перенести навіть лиха окремих громадян, окремі громадяни не можуть перенести суспільних лих. Ксенофонт із цього приводу відзначав, що той, «хто на війні повстає проти вождя, перешкоджає власному благополуччю» [1, с. 161]. У діалозі «Закони» Платон відзначав таке: «Спільні справи пов'язують держави, але приватні інтереси їх руйнують; із цього випливає, що для держави та для приватних осіб доцільніше дбати про загальне, а не про особисте благо». При цьому чисельні норми права не завжди сприяють такому досягненню, адже за Ісократом «той, хто бажає бути громадянином впорядкованої держави, не має наповнювати портики писаними законами, але повинен зберігати накреслені в душі засади справедливості» [1, с. 162, 210].

Г. Гроцій критикує погляди Габріеля Васкеса щодо позиції, за якою держава не повинна відносити на свій рахунок збиток, заподіяний під час війни, оскільки право війни допускає саме заподіяння такого збитку, але припускає, що внутрішньодержавним законом може не дозволятися позов до держави про відшкодування приватного майна, втраченого під час війни, щоб «кожен тим запекліше захищав своє надбання». Цей автор також вказує на «інтереси державного блага, якому, мабуть, погодилися принести в жертву свої приватні інтереси ті, хто вступив в цивільний союз», але погоджується з Г. Васкесом у тому, що «здатність зобов'язувати верховні влади <...> не повинна ні поширюватися нескінченно, ні обмежуватися надмірно вузькими межами, її слід сприймати як таку, що підлягає прийняттю, що спирається на розумну підставу» [1, с. 770].

Щодо реагування на небезпеку Джон Локк вказує, що «цілком розсудливо та справедливо, щоб я мав право знищити те, що загрожує мені знищенням», адже за «основним законом природи потрібно прагнути оберігати людини наскільки можливо; коли не можна вберегти всіх, то необхідно передусім думати про безпеку невинних» і що «людина може знищити того, хто з ним воює або проявляє ворожість стосовно нього і є загрозою для його існування, з тієї ж причини, з якої він може вбити вовка або лева; адже люди ці не пов'язані узами загального закону розуму, ними керують лише сила та насильство» При цьому Дж. Локк пропонує розрізняти природний стан і стан війни [4, с. 312], адже в першому стані існують зобов'язання та відступи від них за природним правом, а в стані війни здебільшого відсутні самі зобов'язання.

Інші стародавні та середньовічні філософи також висловлювалися з проблеми відступу від зобов'язань і з відповідності виконання зобов'язан-

ню. Таку відповідність Аристотель у трактаті «Етика Нікомаха» детермінує як «гідність»; його коментатор Михайло Ефеський пов'язує при цьому категорії відповідного та пропорційного. Г. Гроцій наводив позицію стародавніх єврейських і християнських філософів, а також Синезія Кіренського про те, що «навіть деякі закони Божі, хоча й видані в загальній формі, включають мовчазне вилучення на випадок крайньої потреби», адже дотримання заборон щодо суботи не діє, наприклад, «якщо нашому життю безсумнівно загрожує крайня небезпека» [1, с. 165].

Франсіско Суарес у трактаті «Про закони» («De Legibus») вважав, що для того щоб бути справедливим, необхідно прагнути доброго кінця шляхом загального блага та вжиття чесних заходів. Тому «той, хто прагне закону, вчиняючи чесно та задля загального добробуту, керується мірою сили закону, яка стає доброю через власну силу», але водночас «закон можна спостерігати й через злі вчинки, але навіть тоді цей закон має щось добре за своєю природою» [6].

Тривалий час у праві (у «Висновках» юриста Павла, у «Інституціях» Гая) містилися розрізнення обіцяного та формального зобов'язання (відповідно лат. *sponsio* та *stipulatio*). Наприклад, Л.А. Сенека казав: «бо не обіцяють тобі, але дають формальне зобов'язання». Публій К. Тацит у «Історії» із цього приводу відзначав, що «боягузливим людям, що підмінюють слова клятви різними хитрощами, властиве усвідомлення власної нікчемності». Амвросій Медіоланський відзначав, що «Ісус Навин не вважав необхідним розірвати укладений мирний договір, тому що останній був скріплений святістю клятви; він побоювався, щоб заради викриття чужого віроломства не порушити вірності клятви». Тит Лівій вказував на приклад мешканців Ахаї, які, зважаючи на те, що римляни не схвалили деяких їхніх учинків, підтверджених клятвами, попросили римлян змінити власну поведінку щодо ахаян на свій розсуд, але не примушувати самих ахаян вчинювати будь-що всупереч освяченому клятвою [1, с. 312].

Сучасні дослідники наводять вислів Ульпіана «коли немає жодної підстави, то встановлено, що в силу угоди не може виникати зобов'язання <...> а сама по собі «угода не породжує зобов'язання, але породжує ексцепцію» (тобто процесуальне заперечення) і підкреслюють, що «всупереч поширеній думці право Стародавнього Риму ще не знало правила обов'язковості всіх договорів» (вочевидь, і в *jus inter gentes*). Констатується, що правило «всіх договорів слід дотримуватися» (лат. *pacta sunt servanda*) прийнято пов'язувати із середньовічним канонічним правом, адже воно «ґрунтувалося не так на джерелах римського права, як на авторитетних християнських текстах (листах єпископів, постановах церковних соборів) <...> у яких була відображена ідея, що перед Богом усі обіцянки рівні, а відступ від них рівносильний брехні, а тому є гріховним і заслуговує на церковне засудження» [7, с. 43].

При цьому наводиться позиція Леонарда Лессія, який у трактаті «Про справедливість та право» прагнув «визнати невиконання обіцянки різно-

видом несправедливості», підстави чого він бачив «не у Зводі Юстиніана, а у висловлюваннях середньовічних богословів і античних філософів». Але, підсумовує Д.Ю. Полдніков, ніхто із середньовічних схоластів «не дав пояснення, яким чином невірність своєму слову порушує аристотелівську компенсаторну справедливість» [7, с. 43].

Г. Гроцій, аналізуючи цю позицію стародавніх і середньовічних авторів щодо клятви та зобов'язання, також додає міркування християнських філософів (Фоми Аквінського, Каєтана Тієнського, Франческо Граціана та Домінго де Сото), за якими «якщо обітницю дано проти інших <...> клятва не зобов'язує, якщо вона суперечить вдосконаленню». Він указує на промову Петра, посла імператора Юстина II до Хосроя, щодо попередніх обіцянок імператора Юстиніана, «адже не тільки в силу звичаїв, але й у силу закону, не вигідного для держави, навіть якщо сам імператор затвердив такий звичай або освятив законом, держава ніколи не може бути пов'язаною». Водночас Г. Гроцій наводить позицію Сідонія Аполлінарія про те, що «держава завжди відповідає за все, що б государ не обіцяв» [1, с. 340, 411].

Аналізуючи це питання, Г. Гроцій відзначає, що «не можна знайти жодної підстави того, яким чином закони, які становлять хіба що загальний договір народу і цим ім'ям називаються в Аристотеля та Демосфена в «Риториці» <...> можуть надати угодам обов'язкову силу, якщо воля кожної особи, яка прийняла рішення вступити в зобов'язання, ніяк не в змозі зробити нічого подібного, особливо там, де внутрішньодержавний закон не ставить ніяких перешкод». Він наводить вислів Аристотеля («Етика Нікомаха») про того, «хто зі страху перед аварією корабля викидає свої речі, хто був би готовий зберегти їх за умови, якби йому не загрожувала аварія корабля, але виражає волю втратити їх безумовно в зв'язку з обставинами місця й часу» [1, с. 333].

Але Г. Гроцій визнає, що «обіцянки, договори та клятви царів і тих, хто нарівні з ними наділений верховними правами в державі, містять особливого роду питання як про те, що слід їм в силу їхніх власних дій, так і про те, як годиться чинити їх наступникам». З цього приводу Жан Боден казав, що керівник держави може розірвати зобов'язання з тих самих причин, як і підданий, тобто в разі обману або злого умислу, помилки або внаслідок укладення угоди під загрозою, як у ставленні до прав верховної влади, так і щодо того, що стосується його приватних інтересів. Ж. Боден висловлював думку, що король не пов'язаний навіть клятвою, якщо укладені договори такі, що закон дозволяє від них відступитися, хоча б самі договори були згодні з гідністю государя; бо король «пов'язаний ними не своєю клятвою, а тому що кожен пов'язаний законними договорами в інтересах третіх осіб» [1, с. 375].

Ф. де Віторія в лекції «Про громадянську владу» вказував, що підґрунтя закону може припинитися двояко: або коли умови передбачені законом, змінено, або якщо коли «зникає підстава для встановлення закону, зникає і сенс його збереження», і «якщо закон більш не корисний..., це вже

не закон», водночас стосовно цих принципів «належить брати до уваги не приватну, але загальну підставу» [8, с. 65]. Г. Гроцій додає, що «якщо навіть обіцяне і не противно закону, але цьому перешкоджає якомусь більшому моральному благу, то клятва теж не матиме сили, тому що ми зобов'язані перед богом здійснювати благодіяння так, щоб не позбавити самих себе можливості добути більшого добра» [1, с. 329].

З цього приводу Г. Гроцій, цитуючи постглюсаторів Бальда де Убальдуса, Габрієля Васкеса та Павла Кастренсіса вказує, що «майже всі юристи згодні в тому, що договорами, укладеними государем із підданими, він зобов'язується лише в силу природного, але не внутрішньодержавного права», але навіть придбане право може бути відібране государем у підданих, зокрема в силу прав верховної власності, для чого необхідна наявність державного інтересу. При цьому «якщо в силу будь-яких обставин договір стане загрожувати не просто якимось збитком, але навіть небезпекою для держави, так що з самого початку його мало б оголосити несправедливим і незаконним, то тоді можливо його не тільки розірвати, але й оголосити надалі необов'язковим, як якщо б він був поміщений під умовою, без якого він стає незаконним» [1, с. 377, 378].

Джон Локк у «Двох трактатах про правління» міркує про виконання зобов'язань так: «Кожен із нас, оскільки він зобов'язаний зберігати себе і не залишати самовільно свій пост, зобов'язаний з тієї ж причини, коли його життю не загрожує небезпека, наскільки може, зберігати іншу частину людства і не повинен, крім як творячи правосуддя стосовно злочинця, ні позбавляти життя, ні зазіхати на неї, так само як і на все, що сприяє збереженню життя, свободи, здоров'я, членів тіла або власності іншого». Цей автор підтверджує позицію Г. Гроція про те, що «всі государі та правителі незалежних держав у всьому світі перебувають у природному стані», що все суспільне «співтовариство являє собою одне ціле, що перебуває в природному стані щодо всіх інших держав або осіб, що не належать до цієї спільноти». Дж. Локк вказує, що «не всяка угода кладе кінець природному стану між людьми, але тільки те, коли люди взаємно погоджуються вступити в єдину спільноту й створити одне політичне тіло»; що «люди можуть давати один одному зобов'язання й укладати інші угоди та все ж таки залишатися, як і раніше, у природному стані» [4, с. 267–269, 312].

Французький автор XVI ст. Франсуа Конан обґрунтовував позицію, за якою за природним правом і за правом народів договори, які не мають характеру двосторонньої угоди, не накладають жодних зобов'язань; однак вони можуть виконуватися в силу сумлінності, якщо тільки предмет їх такий, що надання чогось залежить також від сумлінного обіцянки і згідно з якою-небудь чеснотою. На його думку «справедливо визнавати сумлінність кожного і не вимагати виконання зобов'язання з необхідністю», адже «ганебно не виконувати обіцянки не внаслідок несправедливості, але внаслідок виявленої легковажності обіцянки». Ф. Конан відзначав, що необхідно «виконувати не те, що обіцяно, але те, що становить суттєвий інтерес»;

ця позиція зазнала гострої критики Г. Гроція, за якою «це означає нікчемність угод між государями і різними народами, поки за ними що-небудь ще тільки належить, особливо в тих країнах, де не встановлена певна форма союзних договорів або взаємних обіцянок» [1, с. 328, 329].

За міркуваннями Дж. Локка, оскільки «може виникнути цілий ряд обставин, коли суворе і неухильне дотримання законів може принести шкоду», така влада має право «діяти відповідно до власного розуміння заради суспільного блага, не спираючись на приписи закону, а іноді навіть всупереч йому»; це її право називається вказаним філософом «прерогативою». На його думку, така влада, «поки вона вживається на благо суспільства і згідно з відповідальністю та цілями уряду, безсумнівно, є прерогативою й ніколи не ставиться під сумнів», адже народ погоджувався з учиненням государями «і без найменшої скарги давав їм можливість збільшувати скільки завгодно свою прерогативу, справедливо вважаючи, що вони цим не завдавали шкоди законам, оскільки вони вчиняли згідно з основою і метою всіх законів – суспільним благом» [4, с. 357].

Томас Гоббс у «Левіафані» визначав природний закон, *lex naturalis*, як «припис або знайдене розумом загальне правило, за яким людині забороняється робити те, що згубно для її життя чи що позбавляє її засобів до її збереження, і нехтувати тим, що вона не вважає найкращим засобом для збереження життя». Визначаючи перший і основний природний закон «слід шукати миру та слідувати йому», Т. Гоббс відніс до його другої частини «право захищати себе всіма можливими засобами» [9, с. 98].

Т. Гоббс вказує, що «коли людина переносить своє право або відрікається від нього, то вона це робить або через якесь право, яке переноситься на нього самого, або заради якогось іншого блага, яке вона сподівається придбати», адже «таке зречення, або відчуження, є добровільним актом, а метою добровільного акту будь-якого людини є яке-небудь благо для себе». Ось чому, вказує Т. Гоббс, є «деякі права, про які не можна вважати, щоб хто-небудь міг поступитися ними або передати їх», наводячи приклад того, що «людина не може відмовитися від права чинити опір тим, хто нападає на неї з метою позбавити її життя, тому що не можна думати, щоб вона сподівався придбати таким шляхом яке-небудь благо для себе» або що «право опору нападу має на меті завдати рани, накласти кайдани або ув'язнити». Взаємне перенесення права, додає Т. Гоббс, є те, «що люди називають договором» [9, с. 100].

Тому, додає Т. Гоббс, «якщо укладено угоду, при якому жодна зі сторін не виконує своїх зобов'язань негайно, а довіряє один одному, то в природному стані... така угода в разі хоч якось обґрунтованій підозрі однієї зі сторін, що противна сторона не виконає своїх зобов'язань, виявляється недійсною»; якщо ж «є загальна влада, що стоїть над обома сторонами, має право і досить сил, щоб примусити їх до виконання угоди», то вона є дійсною; «але такої примусової влади не можна припускати в природному стані, де всі люди рівні й самі вирішують, наскільки справедливі їхні власні побоювання»

[9, с. 104]. Варто додати, що Т. Гоббс услід за Г. Гроцієм та Дж. Локком детермінує міжнародні зносини як такі, що здійснюються суверенами виключно в природному стані за відсутності глобальної наддержавної влади.

Міркуючи про відповідні права суверена, Т. Гоббс вказує, що той іде проти власного природного обов'язку (боргу), поступаючись іншому або відрікаючись від якогось із власних прав, «бо той, хто відмовляється від засобів, які ведуть до певної мети, тим самим відмовляється також і від цих цілей, а відмовляється від засобів той, хто, будучи сувереном, визнає себе підлеглим цивільним законам або відмовляється від права вищої юрисдикції, або від права власною владою оголошувати війну і укладати мир, або від права визначати потреби держави <...> коли і скільки він по совісті вважатиме за потрібне» [9, с. 260].

Водночас, за позицією Т. Гоббса, в неприродному, цивільному стані «причиною боязні, що робить угоду неспроможною, має завжди бути те, що виникло після укладення угоди, якийсь новий факт або інше виявлення волі до невиконання», інакше «ця причина не може зробити угоду недійсною, бо те, що не заважає людині обіцяти, не може бути визнано перешкодою до виконання». З цих тез зазначений автор вивів третій природний закон про те, що «люди повинні виконувати укладені ними угоди, без чого угоди не мають ніякого значення і є лише порожніми звуками, а раз при цьому залишається право всіх на все, то люди продовжують перебувати в стані війни» [9, с. 108, 109].

Шарль Л. Монтеск'є у творі «Про дух законів» констатує, що «міжнародне право природно ґрунтується на тому принципі, за яким різні народи повинні під час миру робити один одному якомога більше добра, а під час війни – заподіювати наскільки можливо менш зла, не порушуючи при цьому своїх справжніх інтересів». Водночас Ш.Л. Монтеск'є вказує, що за умов, коли відповідні закони «відрізняються такою великою кількістю правил, застережень і епідемій, завдяки яким збільшується кількість приватних випадків», сам розум для їх відповідного усвідомлення та застосування «звертається, мабуть, до особливого роду мистецтва» [10, с. 144].

Цей автор визнає, що «хоча у всіх держав є одна загальна їм усім мета, яка полягає в охороні свого існування, проте у кожної з них є і своя особлива, йому тільки властива мета», та вказує, що «у державах, де найбільш дорожать свободою, існують закони, що дозволяють порушити свободу одного, щоб зберегти її для всіх». На думку Ш.Л. Монтеск'є, «якби законодавча влада опинилася в небезпеці внаслідок якоїсь таємної змови проти держави або будь-яких зносин із зовнішнім ворогом, то вона могла б дозволити виконавчій владі заарештувати на короткий і обмежений час підозрілих громадян, які в такому разі втратили б свободу на час для того, щоб зберегти її назавжди». Зазначений філософ схвально ставиться до «звичаю, що існує у вільних народів світу: у деяких випадках на свободу слід накинути покривало, подібно до того, як закривали іноді статуї богів» [10, с. 136, 144].

Дж. Бентам у праці «Принципи міжнародного права» вказував, що жодна нація не зобов'язана змінювати «очевидну для неї точку справедливості на іншу», жодна нація не має відмовлятися ні від чого, на що вона дивиться як на власні права, та не зобов'язана робити свавільні поступки. Аналізуючи міжнародні домовленості, Дж. Бентам міркує так. Якщо навіть «запропонована домовленість вбачається справедливою в далекоглядній перспективі» та такою, що відчутно є «в інтересах зацікавлених сторін», завжди може виникнути ситуація, за якою сторони будуть поміщені в інші умови, ніж ті, у яких вони перебували у вихідній ситуації [11, с. 539]. Цей автор у роботі «Вступ до засад моральності та законодавства» писав, що певна дія «може називатися згідною відповідно до принципу корисності (щодо цілого суспільства), коли прагнення збільшити щастя суспільства більше, ніж прагнення зменшити його»; при цьому певні заходи уряду можуть бути названі згідними, коли прагнення уряду «збільшити щастя суспільства буває більше, ніж прагнення зменшити це щастя» [12, с. 114].

Висновки. Отже, можна побачити, що вчення про зобов'язання, зокрема втілене в договорах, про відступ від таких зобов'язань або про їх невиконання розвивалися у європейській науково-філософській думці Стародавнього світу, Середньовіччя та Нового часу еволюційним шляхом. Можна спостерігати взаємний зв'язок і кореляцію відповідних наукових підходів і шкіл та певні спільні підходи щодо зазначених питань: віднесення аспектів міжнародних догорів і зобов'язань до сфери природного права, пов'язування наслідків відступу від зобов'язання або його невиконання із формою, за якою зобов'язання було укладене, передбачення можливості відступу від зобов'язань як з метою захисту інтересів суспільства (суспільного блага), так і в умовах зміни обставин і в надзвичайних умовах; розуміння специфіки статусу зобов'язань та їх виконання у стані війни.

Література:

1. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций ; под общ. ред. С.Б. Крылова ; перевод с лат. А.Л. Саккетти. – Репринт. с изд. 1956 г. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
2. Цицерон М.Т. О старости, о дружбе, об обязанностях / М.Т. Цицерон ; пер. с лат. и коммент. В.О. Горенштейна. – М. : Наука, 1974. – 248 с.
3. Сенека Л.А. Философские трактаты / Л.А. Сенека ; пер. с лат., вступ. ст. и коммент. Т.Ю. Бородай. – СПб. : Алатейя, 2000. – 398 с.
4. Локк Дж. Два трактата о правлении // Дж. Локк. Сочинения в трех томах. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С.135-406
5. Suarez F.S.J. De Legibus, book 1, chap. 13 / F.S.J. Suarez ; transl. by S. Penner http://www.sydneypenner.ca/su/DL_1_13.pdf
6. Suarez F.S.J. Is the natural law truly a preceptive divine law? / F.S.J. Suarez ; transl. by A.J. Freddoso // De Legibus, book 2, chap. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www3.nd.edu/~afreddos/courses/301/suarezdelegii6.htm>.
7. Полдников Д.Ю. Проблема обязательности договоров: взгляд Саламанкской школы XVI века / Д.Ю. Полдников // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2011. – № 2. – С. 39–50.

8. Лекция о гражданской власти [Благочестивейшего отца, брата Франсиско де Витории] ; пер. с лат. А.В. Мареев // Социологическое обозрение. – 2013. – Т. 12. – № 3. – С. 52–75.
9. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – 731 с.
10. Монтескье Ш.Л. О духе законов / Ш.Л. Монтескье ; сост., пер. и комм. А.В. Матешук. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
11. Bentham J. Principles of International Law / J. Bentham // The Works of Jeremy Bentham, published under the superintendence of his executor, John Bowring. – Vol. 2. – Edinburgh : William Tait, 1843. – P. 535–560.
12. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1998. – 189 с.

Борисов Е. Е. Эволюция доктринальных подходов к проблеме отступления от международных правовых обязательств

Аннотация. Статья посвящена исследованию эволюции взглядов на проблему обязательства, выполнение обязательств и отступления от такого исполнения в трудах ученых, философов и юристов Древнего мира, Средневековья и Нового времени. Освещены взаимосвязь и корреляцию соответствующих научных подходов и школ, доказаны общие подходы по указанным вопросам.

Ключевые слова: договор, обязательства, отступление от обязательства, международное право, естественное право, суверен.

Borysov Ye. Evolution doctrinal approaches to retreat from international legal obligations

Summary. The article studies the evolution of views on the problem of the commitments, their obligation or derogation from them in the works of scientists, philosophers and lawyers of the ancient world, medieval and modern times. Author deals with the mutual relationship and correlation of relevant scientific approaches and schools, and proves some common approaches to these issues. The monumental doctrinal essays of Marcus T. Cicero (*De Officiis*), Lucius A. Seneca (*On Benefits*), Francisco S. J. Suarez (*De Legibus*), Hugo Grotius (*«The Rights of War and Peace»*), John Locke (*«Two Treatises of Government»*), Thomas Hobbes (*«Leviathan»*) and Jeremy Bentham (*«Principles of International Law»*) were compared and incorporated at. The origin and nature of common principle of obligatory execution of treaty norms (*pacta sunt servanda*) are shown at.

The article shows international treaties and obligations determined as natural legal acts, the correlation of the consequences of derogation or failure the obligation with the form on which such obligation (commitment) was concluded, predicting the possibility of derogations as to protect the public interest (public good) also as for the changed circumstances and in emergency situations; understanding of the special status of obligations (commitments) and their implementation at war conditions.

Key words: treaty, obligation, derogation, international law, natural law, sovereign.